

Výzkum socialistického společenského vědomí

Objektivní a zákonitý růst významu subjektivního činitele v etapě budování rozvinuté socialistické společnosti vyžaduje i podstatné zintenzivnění zkoumání současného stavu, vývojových tendencí a zákonitostí utváření společenského vědomí v naší společnosti.

Problematika výzkumu formování socialistického společenského vědomí představuje jeden z důležitých okruhů otázek, které mají podstatný význam pro poznání objektivních zákonitostí budování rozvinuté socialistické společnosti.

Postižení této složité problematiky bylo základním úkolem *stěžejního směru VIII-6 Státního plánu základního výzkumu Formování socialistického společenského vědomí pracujících v období budování rozvinuté socialistické společnosti*. Na řešení konkrétních úkolů v rámci tohoto stěžejního směru se v minulé pětiletce podílelo celkem 16 vysokých škol a vědeckovýzkumných institucí z celé ČSSR, jejichž vědeckovýzkumná práce v tomto směru byla koncentrována do 10 hlavních úkolů.

Koncepce zkoumání utváření společenského vědomí socialistické společnosti vychází z několika základních determinujících faktorů. Mezi nejzávažnější z nich patřily:

- dosavadní organizace zkoumání procesu formování společenského vědomí naší společnosti;
- charakter a teoretický obsah studií věnovaných problematice utváření socialistického společenského vědomí;
- metodologické přístupy ke zkoumání společenského vědomí naší společnosti;
- stav poznání společenského vědomí naší společnosti koncem sedmdesátých let.

Speciálně pak bylo ve výzkumu přihlédnuto k tomu, jaké výsledky byly dosaženy při studiu procesu utváření společenského vědomí socialistické společnosti v rámci jednotného plánu společenských věd v 6. pětiletce.

Koncepci výzkumného zaměření částečně ovlivnily i údaje získané sekundárními analýzami výzkumů realizovaných v šedesátých a sedmdesátých letech, které bylo možno (s určitým omezením) vztáhnout k problematice společenského vědomí (1). Tyto údaje však nebyly pro koncipování výzkumného zaměření studia společenského vědomí na 7. pětiletku příliš signifikantní vzhledem k tomu, že většina výzkumů z té doby vznikala víceméně nahodile a při důslednější metodologicko-gnozeologické kritice se ukázalo, že je většinou není možno považovat za zcela reprezentativní ani ve vztahu k dané společenské skupině.

Základní úkoly, které si výzkumný program procesu formování socialistického vědomí na předcházející pětiletku kladl, je možno formulovat přibližně takto:

- přispět k poznání skutečně existujícího společenského vědomí jednotlivých tříd, sociálních skupin a vrstev naší společnosti;
- přispět k rozpracování kategoriálního aparátu sloužícího k analýze, studiu a zobecnění reálného procesu formování společenského vědomí socialistické společnosti v období budování rozvinutého socialismu;
- přispět k poznání specifiky působení (imanentních) zákonitostí formování společenského vědomí socialistické společnosti v dané etapě jejího vývoje;
- přispět k takovému rozpracování metodologických přístupů ke zkoumání zejména běžného vědomí naší společnosti, které by umožnilo adekvátnější a komplexnější poznání existujícího společenského vědomí;
- přispět k nalezení efektivních metod utváření společenského vědomí naší společnosti;
- na základě zobecnění poznatků získaných v této pětiletce vytvořit teoretické a metodologické předpoklady k dalšímu prohloubení komplexnosti a integrace výzkumu společenského vědomí v socialistické společnosti (v 8. pětiletce).

V současné době je velmi složité podat souhrnné hodnocení výsledků výzkumu celého stěžejního směru (v jeho rámci bylo zpracováno více než 400 podkladových studií, přes 30 obsáhlejších výstupů, 11 hlavních výstupů, 11 hlavních výsledných prací a 7 sborníků z mezinárodních konferencí a seminářů). Řada z dosažených vý-

(1) Máme na mysli především výzkumy světónázorových postojů a hodnotových orientací určitých „skupin“ naší společnosti (dělnické mládeže, vysokoškolských studentů atd.).

sledků (kromě toho, že byly předány uživatelské sféře) byla publikována především v odborném tisku (mimo jiné i v Sociologickém časopise). Proto se pokusíme pouze o charakteristiku zaměření jednotlivých hlavních úkolů, eventuálně o postižení jejich specifiky ve vztahu k základní vědeckovýzkumné orientaci stěžejního směru.

Zaměření hlavního úkolu VIII-6-1 — Základní tendence formování socialistického společenského vědomí — je určeno jeho postavením v rámci daného stěžejního směru a současně i charakterem a úlohou, kterou sehrává marxisticko-leninská filozofie v rámci interdisciplinárního zkoumání procesu utváření socialistického společenského vědomí. Obsahově byl zaměřen především na *teoreticko-metodologické aspekty výzkumu dané problematiky, na otázky rozvoje pojmově konceptuálního aparátu atd.* Jeho neoddelitelnou součástí byla i problematika zobecnění a organické integrace získaných výzkumných výsledků v rámci jednotlivých společenských věd. Specifická pozornost byla věnována i otázce poznávání kauzálních vztahů a souvislostí v rámci společenského vědomí naší společnosti. Analýza této problematiky je jedním z důležitých předpokladů pro poznání zákonů a zákonitostí utváření socialistického společenského vědomí. (Právě tyto otázky představují vyústění vědeckovýzkumné práce podstatné části celého stěžejního směru).

Dosavadní výzkumy procesu formování socialistického společenského vědomí i teoreticko-analytické studie věnované této problematice významnou měrou přispěly k poznání a formulování řady příčinných souvislostí postihujících určité základní aspekty vzájemného vztahu společenského bytí a společenského vědomí i řadu vnitřních souvislostí, které jsou pro utváření socialistického společenského vědomí charakteristické. Za zákonitosti či zákony formování socialistického společenského vědomí však mohou být považovány pouze ty příčinné souvislosti, které lze označit za podstatné (tj. „určující“ ve vztahu k dalším souvislostem vyskytujícím se při utváření společenského vědomí), dostatečně obecné (tj. vysvětlující pokud možno celou třídu jevů, již se týkají). Současně by na základě těchto zákonů či zákonitostí mělo být možno vybudovat takovou (dostatečně obsažnou) teorii socialistického společenského vědomí, která by umožňovala vysvětlení všech poznatků o vývoji vědomí naší společnosti, získaných konkrétními výzkumy na straně jedné, na straně druhé by pak umožnila predikci základních trendů dalšího záměrného a efektivního rozvoje socialistického společenského vědomí, eventuálně by sehrála základní úlohu při další orientaci jeho empirického zkoumání.

I když současný stav rozpracování teoreticko-konceptuálního aparátu dialekticko-materialistické teorie společenského vědomí vytváří dostatečně příznivé podmínky pro rozvoj konkrétní vědeckovýzkumné praxe, je nutno konstatovat, že získané výsledky neumožňují dosud ve většině případů explicitně formulovat specifické zákony formování socialistického společenského vědomí, splňující podmínky, o nichž jsme se zmiňovali. (Pochopitelně je současně třeba upozornit na to, že zde platí zákony a zákonitosti týkající se vzájemného vztahu společenského bytí a vědomí, které byly formulovány klasiky marxismu-leninismu a jsou svým způsobem systematizovány v soudobé marxistické literatuře věnované této problematice.)

Ke specifickým rysům vývoje společenského vědomí socialistické společnosti patří zejména princip stále se prohlubující strukturalizace a integrace společenského vědomí socialistické společnosti, princip soustavného růstu dynamiky rozvoje vědomí; pro rozvoj vnitřní struktury společenského vědomí pak neustále vzrůstající determinující úloha jednoty politického a vědeckého vědomí.

Hodnocení konkrétních výzkumů procesu formování společenského vědomí v naší společnosti, stejně jako teoreticko-analytické studie věnované problematice socialistického společenského vědomí, přinesly řadu poznatků týkajících se jednak reálného stavu společenského vědomí naší společnosti, mechanismů utváření tohoto vědomí i cenných metodologických zkušeností, jichž bylo využito v přípravě plánů vědecké práce na další pětiletku. V rámci *hlavního úkolu VIII-6-2* byla sledována především problematika utváření tzv. „*ekonomického vědomí*“ (2). Strukturní a pojmové vymezení této sféry společenského vědomí je značně složité. Přesto však výzkum postihl určité aspekty vztahující se k obsahové stránce jeho utváření.

Závažným faktorem ovlivňujícím obsahovou stránku „ekonomického vědomí“ je skutečnost, že z pracovních procesů jsou postupně vytlačovány víceméně zkušenostní metody a postupy vycházející z individuální zkušenosti pracovníků a začíná převládat systematická objektivizace metod výroby na základě poznatých zákonů pří-

(2) K upřesnění samotného pojmu „ekonomické vědomí“ viz V. Brychnáč — V. Čechák: *Teoretické a metodologické problémy formování socialistického společenského vědomí*.

rodních, technických i společenských věd. Hlubší rozborů získaného výzkumného materiálu ukázaly, že běžná rovina společenského vědomí, respektive představ o nové technice a technologiích, se často dostává do rozporu s osobními „praktickými“ zkušenostmi dělníků, kteří tak bezprostředně nepocítují (nebo si neuvědomují) pozitivní vliv nové techniky při práci, kterou vykonávají. Tato skutečnost do značné míry ovlivňuje i názory pracujících na možnosti, rezervy a nedostatky ve využívání výsledků dosažených vědeckovýzkumnou základnou ve výrobní praxi. Poměrně rozsáhlá část vybraného souboru pracujících, jak ukázal výzkum, není zatím schopna pozitivně formulovat svůj názor na tuto problematiku. Ukázalo se (ve shodě s teoretickým očekáváním), že nejméně pocítují pozitivní vliv nové techniky (i technologie) skupiny nekvalifikovaných pracovníků nebo pracovníků s nízkou kvalifikací.

Výzkum prokázal i nutnost studia jak subjektivních (spočívajících v úrovni vzdělání, schopnostech i dosavadní praktické zkušenosti odpovědných pracovníků), tak objektivních příčin negativních jevů v oblasti formování „ekonomického vědomí“.

(Objektivní příčiny je třeba hledat v organizaci a systému stávající ekonomické praxe.) Dalším ze sledovaných problémů byla otázka vlivu, utváření a realizace intenzivní formy socialistické rozšířené reprodukce na odraz ekonomických podmínek života společnosti, zejména v běžné rovině společenského vědomí pracujících. Pokud jde o promítnutí tohoto aspektu v teoretické rovině společenského vědomí, pak současný vztah zpracování problematiky (opírající se o empirickou bázi) ukazuje, že nové a stále výrazněji se prosazující skutečnosti v reprodukčním procesu socialistické ekonomiky postupně nalézají i určitý odpovídající výraz ve společenském vědomí, především v ekonomické teorii socialismu. Na druhé straně však charakteristickým rysem tohoto osvojení si nové ekonomické skutečnosti v teoretickém vědomí jsou i určité difference v základních otázkách pojetí problematiky, a to jak v teoretických analýzách, tak i v doporučeních směřujících k realizační sféře.

Průzkumy běžného vědomí ekonomicky aktivní populace ukazují, že pracující v naprosté většině spojují průběh intenzifikace a zvyšování efektivity výroby a reprodukčního procesu zejména s vyšší účinností využívání materiálu, energie a zejména pak fondu pracovního času. V těchto oblastech spatřují v současnosti největší nedostatky či ztráty, které mohou být změněny v mobilizovatelné zdroje růstu ekonomiky a zvyšování její efektivity. Přitom víceméně stranou zůstává otázka optimálního využití stávajících základních výrobních fondů. V této oblasti se ukazuje značně široký prostor pro působení ekonomické propagandy.

Celkově lze říci, že v problematice, pracovně zahrnované pod pojmem „formování ekonomického vědomí pracujících“, se ukázala řada pozitivních rysů zejména ve vztahu roviny teoretického a běžného vědomí.

Problematikou *stavu rozvoje společenského vědomí, tříd a hlavních sociálních skupin* naší společnosti se zabývala vědeckovýzkumná práce v rámci řešení *hlavního úkolu VIII-6-3*.

Současný stav řešení tohoto úkolu umožňuje shrnout výsledky práce a učinit závěry týkající se současného stavu vybraných aspektů společenského vědomí převážně se vztahujících k oblasti politického vědomí pracujících (3).

K problematice formování osobnosti a utváření socialistického společenského vědomí byl zaměřen hlavní úkol *VIII-6-4 – Rozvoj osobnosti v podmínkách rozvinuté socialistické společnosti*. Již v 6. pětiletce, v níž toto téma bylo jedním ze základních v rámci jednotného plánu společenských věd, se ukázalo, že objektivní rozvoj socialistické osobnosti je do značné míry podmíněn stupněm utváření socialistického společenského vědomí. Výzkum v 7. pětiletce navázal na výsledky dosažené v předcházejících obdobích a soustředil pozornost zejména na problém, do jaké míry jsou společenským vědomím reflektovány objektivně vytvářené předpoklady k harmonickému rozvoji osobnosti. Přitom se hned v počátečních fázích výzkumu ukázala významná úloha „společenské aktivity“ individua i kolektivu. Výzkumná práce na této problematice měla výrazně interdisciplinární charakter. Na jejím řešení se podíleli zejména pracovníci z oblasti filozofie, psychologie, sociologie. Pokus o komplexní pojetí problematiky rozvoje socialistické osobnosti vedl i k participaci pracovníků z oblasti dalších speciálních společenských věd, zabývajících se například tělesnou kulturou, informatikou, etnografií atd.

Základní metodologický problém, s nímž bylo při řešení tohoto úkolu nutno počítat, byla víceméně stupňovitá či strukturovaná integrace poznatků jednotlivých věd směřujících k postizení procesu formování socialistické osobnosti.

(3) Hlavní výsledky zkoumání tohoto úkolu jsou prezentovány ve statích tohoto monografického čísla Sociologického časopisu.

Po obsahové stránce není dosud možno plně zhodnotit všechny získané výsledky. Presto však se rýsují určité problémové dominanty. Jednou z nich je bezesporu otázka aktivity socialistické osobnosti (ať již „spontánní“ či cílevědomé). Ukázalo se, že tato problematika je poměrně na dobré analytické úrovni postižena v obecné filozofické rovině, v oblasti empiricko-sociologických výzkumů pak existuje určitá, o deskripci se opírající klasifikace aktivit osobnosti. Stejně tak v oblasti psychologie existují různé formy jejich vysvětlení. Srovnáním výsledků získaných jednotlivými vědními disciplínami vztahujícími se k této problematice se ukázalo, že je nutné soustředit větší pozornost zejména na komplexní postižení otázek určitého „cílevědomého vyvolávání“ aktivity osobnosti, stejně tak jako na studium adekvátních a organických prostředků usměrňování této aktivity.

Problematikou specifického přínosu psychologie k poznání otázek formování socialistického společenského vědomí se zabýval hlavní úkol VIII-6-5. Pozornost zde byla soustředěna v teoreticko-metodologické rovině na rozpracování pojmového aparátu k postižení speciální psychologické problematiky utváření společenského vědomí a jeho integrace do pojmové struktury teorie socialistického společenského vědomí.

Hlavní pozornost byla věnována určité prověrce tradičních psychologických metod zkoumání ontogeneze zejména individuálního vědomí. (Přitom pochopitelně byl plně akcentován dialektický vztah individuálního a společenského vědomí.) Výzkumný zájem byl soustředěn zejména k problematice vědomí a činnosti, osobnosti, životního prostředí malých sociálních skupin a vývojových procesů. Po obsahové stránce se výzkumná práce soustředila především na rozpracování otázek sociální determinace vývojových a formativních změn osobnosti jak v dětství, tak i v dospělosti, na otázky působení koncentrace sociální role, na realizaci této role atd. Ukázalo se, že získané výsledky jsou přínosem jak pro postižení specificky psychických aspektů formování vědomí, tak i pro „korekci“ standardních metod užívaných v sociologických šetřeních.

Formování psychiky člověka jako individua žijícího v kolektivu, či přesněji řečeno v kolektivech, sehrává významnou úlohu při rozvoji strukturace vědomí i jeho obsahové stránky.

V rámci řešení výzkumného úkolu VIII-6-6 — *Jednota vzdělání a výchovy při utváření socialistické osobnosti a socialistického společenského vědomí* — bylo nutno (jako určitý předpoklad zpřesnění předmětu výzkumu a rozpracování pojmového aparátu) ujasnit, v čem spočívá specifický přínos této oblasti k integrovanému pohledu na problematiku formování společenského vědomí naší společnosti. Pozornost se zde soustředila především na procesuální a vývojové aspekty, na faktory a mechanismy, jejichž prostřednictvím se cílevědomě a systematicky působí na rozvíjení osobností dětí, mládeže i dospělých, na jejich vědomí a jednání. Specificky pak byl sledován proces rozvoje osobnosti v podmínkách vzdělávání a výchovy, efektivnosti vzdělávání a výchovy, projevující se ve změnách vědomí (zkušeností, vědomostí, názorů, postojů, hodnotových orientací) i jednání (dovedností, tvořivých činností). Získané poznatky přispěly zejména k objasňování rozvoje vědomí a jednání osobnosti v její ontogenezi. Úroveň a charakter vzdělání a výchovy mladé populace je neodmyslitelnou součástí ve složitém celoživotním rozvoji osobnosti, v utváření jak individuálního, tak i společenského vědomí, všech jeho forem a druhů. Přitom výchovně vzdělávací proces představuje zejména u dětí a mládeže jeden z nejkompaktnějších, v současné době poměrně velmi rozpracovaných systémů utváření společenského vědomí.

Specifická pozornost byla věnována problematice světonázorových aspektů procesu výuky. Cílem zde bylo v první řadě postihnout efektivnost a nalézt cesty vedoucí k optimalizaci procesu světonázorové výchovy z hlediska její účinnosti při utváření jednoty socialistického vědomí a jednání. Při rozboru základních otázek souvisejících s touto problematikou byla zdůrazněna především integrující funkce vědeckého světového názoru a jeho úzká spojitost s mravním a estetickým rozvojem osobnosti. Jestliže v systému výchovy a vzdělání je víceméně plně akceptována skutečnost, že jednotlivé speciální disciplíny mají své světonázorové důsledky, pak existují určité rezervy zejména ve zdůraznění světonázorové stránky jako základního jednotícího faktoru celého výchovně vzdělávacího procesu.

V souvislosti se studiem světonázorové funkce výchovně vzdělávacího procesu byla provedena analýza šedesáti šesti učebnic používaných ve výuce. Šlo především o analýzu obsahového zaměření ve vztahu ke světonázorové problematice.

Závažné nedostatky vztahující se k problematice utváření vědomí přinesly i empirické výzkumy zaměřené na zkoumání účinnosti působení výchovy mimo vyučovací proces, zejména pak na vztah mezi školou a rodinou. V této souvislosti byla zvýšená pozornost věnována zejména konkretizaci velmi často uváděné teze o nutnosti jed-

noty působení školy a rodiny. Doporučení koncipované na základě analýzy a zobecnění získaných výzkumných výsledků směřují především k praktické realizaci této jednoty, zejména pak ke konkrétním možnostem zvýraznění vlivu školy na výchovnou praxi rodiny.

Vědeckovýzkumná práce v oblasti tohoto hlavního úkolu potvrdila řadu aspektů získaných výzkumnou činností v rámci stěžejního směru, zejména pak v úkolech VIII-6-4 a VIII-6-5. Obecně se ukázalo, že získané výsledky jsou poměrně dobře integrovatelné s poznatky z oblasti pedagogiky.

Důležitou součástí utváření socialistického společenského vědomí je formování ateistického vědomí jako nepostradatelné složky marxisticko-leninského světového názoru. Touto problematikou se zabýval *hlavní úkol VIII-6-7 — Vědecký ateismus a překonávání náboženství v podmínkách budování rozvinuté socialistické společnosti.*

V rámci tohoto úkolu vědeckovýzkumná činnost byla zaměřena na tři základní problémové okruhy. Prvním z nich byl výzkum faktického stavu světónázorové hodnotové orientace obyvatelstva ČSSR, který sledoval popis základních struktur vědomí, analýzu chování určitého typu — s cílem umožnit kvalifikovanější hodnocení některých teoretických názorů na stav a strukturu vědomí obyvatelstva v současné etapě socialistické výstavby se zvláštním zřetelem k vědomí náboženskému a ateismu.

Druhý problémový okruh byl zaměřen na analýzu dominantních forem soudobé křesťanské apologetiky (teologicko-filozofické, etické i sociální) se zvláštním zřetelem k její úloze v současném ideologickém boji.

Třetí problémový okruh pak tvořil proces překonávání náboženství a formování ateistického přesvědčení obyvatelstva, zejména mládeže. V souvislosti s tím pak byla věnována pozornost i zpracování otázek pozitivní úlohy ateismu, forem a metod vědeckoateistické výchovy.

Po obsahové stránce bylo výzkumné úsilí zaměřeno na tři základní problémové okruhy. Prvním z nich byla určitá deskripce světónázorové a hodnotové orientace obyvatelstva ČSSR, a to zejména ve vztahu k religiozitě a ateistickým postojům. V předcházejících letech byly shromážděny určité údaje týkající se vývoje této problematiky v závislosti na hospodářských, politických a sociálních změnách, k nimž u nás došlo v posledních třiceti letech.

Řada podkladových studií byla zaměřena na zjišťování religiozity, areligiozity a ateistického myšlení u jednotlivých socioprofesionálních skupin obyvatelstva, v jednotlivých krajích, věkových a vzdělanostních skupinách. Přitom podstatná část výzkumného úsilí se orientovala na zjištění objektivních faktorů ovlivňujících sledovanou problematiku jednotlivých skupin obyvatelstva.

Dalším problémovým okruhem, k němuž směřovala většina podkladových studií i dílčích výstupů zpracovaných v rámci výzkumu, byla analýza ideologických koncepcí křesťanství s ohledem na jejich dopad na vědomí obyvatelstva ČSSR. V této souvislosti byly kriticky analyzovány dominantní formy současné apologetiky křesťanského náboženství a učiněn pokus o jejich typologizaci. (Pozornost byla věnována zejména modernizacím, kalkulujiícím s určitou přitažlivostí pro širší vrstvy obyvatelstva.)

V rámci výzkumného zaměření se jako nejsložitější ukázala problematika formování vědeckoateistického vědomí jako součásti socialistického společenského vědomí, a to přesto, že v soudobé marxisticko-leninské literatuře (jak naší, tak i zahraniční) byla poměrně značně propracovaná problematika principů, zásad, metod a prostředků vědeckoateistické výchovy jako součást výchovy k vědeckému světovému názoru, a že se koncem sedmdesátých a počátkem osmdesátých let objevily některé nové přístupy k problematice vědeckoateistické výchovy, motivované požadavkem vyšší účinnosti na formování ateistického smýšlení.

Otázkami úlohy kultury a umění při utváření socialistického vědomí lidí a formování všestranně rozvinuté osobnosti člověka se zabýval *hlavní úkol VIII-6-8.* Většina zpracovaných podkladových studií i výstupy ukazují na stále rostoucí význam kultury a umění při formování společenského vědomí naší společnosti. Podkladové studie zkoumají v úzké souvislosti všechny tři funkční vrstvy umění (tvorbu, šíření, osvojení) a opírají se přitom o empirické výzkumy. Důležité výsledky v tomto směru přinesly i některé regionální výzkumy a výzkum zaměřený k problematice tvorby estetického vědomí pracujících, který měl poměrně širokou základnu (1810 respondentů).

Závěry vyplývající jak z empirických výzkumů, tak i z podkladových studií teoretického charakteru ukazují, že etapa budování rozvinuté socialistické společnosti se vyznačuje dynamickým rozvojem kultury a umění, jejich stále širším uplatněním v nejrůznějších sférách společenského života a při utváření vědomí socialistického člověka.

Tyto procesy se stávají charakteristickým rysem současné etapy kulturní revoluce a projevují se jako objektivní zákonitost kulturního vývoje. Společenská úloha umění vzrůstá spolu s tím, jak se rozšiřuje sféra jeho působení v životě celé společnosti a prohlubuje vliv na myšlení, postoje a jednání lidí.

Růst úlohy umění v podmínkách budování rozvinutého socialismu vyplývá z objektivních procesů společenského vývoje a programových cílů socialistické výstavby, mezi něž patří na předním místě všestranné uspokojování materiálních a kulturních potřeb obyvatelstva, formování osobnosti socialistického člověka a utváření jeho vědomí, upevňování a utváření nového způsobu života lidí. Splnění těchto složitých a dlouhodobých úkolů je nemyslitelné bez aktivní účasti socialistické kultury a umění.

K charakteristickým rysům vývoje umění v etapě budování rozvinutého socialismu patří to, že dochází ke stále všestrannějšímu působení jeho společenských funkcí, že se tyto funkce stále rozvíjejí a obohacují spolu s pronikáním umění do nových oblastí společenské praxe.

Prohlubuje se polyfunkční charakter umění a celistvost jeho společenského uplatňování. Tento syntetizující charakter vlivu a účinnosti socialistického umění odpovídá objektivní potřebě komplexního využívání umělecké kultury při utváření socialistického vědomí a formování všestranně rozvinutého člověka a stále širšího uplatňování umění ve všech sférách společenského života v souladu s utvářením socialistického životního prostředí a způsobu života.

Problematikou formování mravního a právního vědomí v systému komunistické výchovy a otázkami utváření branného vědomí se zabýval hlavní úkol VIII-6-9. Zpracované podkladové studie a expertizy ukazují na řadu problémů vyžadujících aktuální řešení.

V první řadě je nutno konstatovat neuspokojivou situaci v oblasti tvorby „teoretické roviny“ tohoto vědomí. Tato skutečnost je podmíněna celkovou situací v rozvoji marxisticko-leninské etiky v ČSSR. (Na tuto skutečnost poukazují i materiály zpracované mimo státní plán základního výzkumu, určené prezidiu ČSAV, ministerstvu školství atd.)

Ne zcela uspokojivý vztah v rozpracování teoretické etické problematiky u nás negativně ovlivnil i možnosti získávání empirických údajů o procesu formování běžné roviny mravního vědomí.

Jak ukázaly rozborů studií věnovaných této problematice do konce sedmdesátých let, bylo ve většině případů mravní vědomí chápáno poněkud v úzkém slova smyslu. Zpravidla se omezovalo na tradiční oblast morálky. Na tuto skutečnost reagovaly již první podkladové studie, stati a články zpracovávané v rámci hlavního úkolu VIII-6-9. Byly zaměřeny na takovou tematiku, která je nejen aktuální z hlediska praktických potřeb rozvoje společenského vědomí naší společnosti a z hlediska rozvoje soudobého ideologického boje, nýbrž znamená i určitý posun k teoreticko-výzkumné práci. Jde zejména o problematiku morálně politických aspektů utváření socialistické osobnosti (jednota morálky a politiky), dále o systematické postižení těchto otázek ve stranických dokumentech a usneseních.

Velmi aktuální jsou otázky morálky v kontextu pracovní a hospodářské činnosti. V této souvislosti přinášejí závažné výsledky podkladové studie zabývající se proměnami mravního vědomí pracujících v ekonomické oblasti a posuny morálně hodnotících postojů ke změnám práce.

Výsledky získané v této oblasti mají dosud víceméně dílčí charakter. Jejich dalšímu zobecnění brání právě nedostatečná rozpracovanost celkové teorie marxisticko-leninského pojetí morálky, zejména pak v konkrétní aplikaci na daný stupeň rozvoje společnosti.

Specifickou problematiku v rozvoji mravního vědomí představuje otázka překonávání (respektive mravního hodnocení) „negativních jevů“ projevujících se ve společenském životě naší společnosti. V této souvislosti se ukázala nutnost hlubšího rozpracování kritických přístupů k buržoaznímu pojetí morálky, zejména těch jeho forem, které byly významné v české a slovenské společnosti a jejichž restaurace destruktivně působila na marxisticko-leninské přístupy k pojetí morálky v krizovém období.

Významným přínosem zde byly podkladové studie orientující se na zmapování, analýzu a určitou typologii mravní problematiky současnosti. Řešení tohoto úkolu však vyžaduje hlubší teoretické zpracování.

Poněkud jiná situace je ve sféře zpracování právního vědomí. Teoretická rovina právního vědomí, na rozdíl od teoretické roviny mravního vědomí, je poměrně široce rozpracována a současně je obstojně zpracována i určitá teorie právní propagandy, která sehrává významnou úlohu při formování právního vědomí naší společnosti. Při

řešení této problematiky byla přínosná i spolupráce s výzkumným týmem zabývajícím se analogickými otázkami v rámci řešení stěžejního směru VIII-5.

Zpracované podkladové studie i výstupy ukazují, že například pojem právní normy je rovinou běžného vědomí daleko konkrétnější pojmán než pojem „mravní normy“ a že je současně pocítována jeho větší společenská závaznost, spojovaná s celospolečenskou garancí. V této souvislosti se vyskytuje možnost hlubšího srovnání vzájemného vztahu pojetí závaznosti či regulační funkce mravních a právních norem.

Mezi závažné výsledky výzkumu právního vědomí (ve spolupráci se stěžejním směrem VIII-5) je možno považovat i příspěvky ke zjištění současného stavu právního vědomí naší společnosti. Otevřená je však otázka reprezentativnosti šetření a postizení určitého vývojového trendu v oblasti formování právního vědomí. Výsledky zásadnějšího charakteru v této oblasti lze očekávat od výzkumu v této pétiletce.

Problematickou úlohou prostředků masové informace a propagandy při utváření socialistického společenského vědomí se zabýval hlavní úkol VIII-6-10.

V jeho rámci bylo zpracováno téměř padesát podkladových studií a dílčích výstupů (včetně řady expertiz poměrně specificky tematicky orientovaných) směřujících k posílení úlohy prostředků masové informace a propagandy při utváření socialistického společenského vědomí. Na rozdíl od většiny předcházejících hlavních úkolů, které byly tematicky sevřeny zpravidla určitou formou či sférou společenského vědomí, charakter výzkumné práce při řešení úlohy prostředků masové informace a propagandy na formování společenského vědomí byl tematicky poměrně široký a bohatě strukturovaný. (Tato skutečnost se právě odrazila v relativně vysokém počtu podkladových studií a jednotlivých expertiz.) Dominantní pozornost byla přitom věnována možnostem zvyšování efektivity působení těchto prostředků na myšlení lidí.

Prostředky masové informace a propagandy sehrávají významnou úlohu při „infiltaci“ teoretické roviny společenského vědomí do procesu tvorby „běžného vědomí“. Proto byl ve výzkumu položen důraz na komplexnost jejich působení, s přihlédnutím k nutnosti vytváření jak trvalých, tak i dočasných dominant.

Po obsahové stránce se již v úvodním stadiu řešení ukázala jako nejzávažnější otázka úlohy sociálně ekonomických faktorů v činnosti prostředku masové informace a propagandy a její vliv na utváření společenského vědomí našeho obyvatelstva. Ukázalo se, že účinnost působení prostředku masové informace a propagandy v tomto směru je závislá na její koordinaci s jinými formami a metodami propagandistického zpracování těchto otázek. (Např. působením místních, regionálních, podnikových atd. prostředků.)

Velká pozornost byla věnována i významu lokálních a podnikových prostředků masové informace a propagandy. Cenné poznatky byly získány zejména analýzou „ekonomické propagandy“ závodního a podnikového tisku. (Analogickým způsobem by bylo možno přistoupit i k analýze působení např. regionálního tisku, regionálního a závodního rozhlasového vysílání atd.) Kritéria této analýzy byla stanovena jednak vzhledem k obsahu (tj. k tematickému zaměření jednotlivých článků a statí) a jednak k autorskému zázemí. Získané výsledky přispívají k poznání úlohy tohoto typu masových, informačních a propagačních prostředků a podávají i určitý přehled o charakteru jejich činnosti. K dalším zajímavým poznatkům může vést obsahová konfrontace jejich působení s působením centrálních prostředků.

* * *

Většina výsledků výzkumu procesu utváření společenského vědomí naší společnosti ukázala, že přes důležitou úlohu poznání jednotlivých aspektů procesu tvorby společenského vědomí je výraznější posun v oblasti zkoumané problematiky možný pouze poznáním dynamiky a zákonitosti vývoje společenského vědomí jako jednotného a vnitřně strukturovaného organického celku.

Vlastimil Brychnáč, Vladimír Čechák

Zkoumání stavu společenského vědomí

Formování socialistického vědomí probíhá ve složitém dialektickém působení všech společenských procesů, mezi nimiž má rozhodující vliv sociálně ekonomická sféra a s ní spojené třídní politické zájmy. Složitost procesu utváření vědomí jednotlivých lidí i sociálních celků nelze jen konstatovat. Je nezbytné systematicky analyzovat mechanismy formování vědomí, odhalit váhu a funkci jednotlivých faktorů, které se na jeho utváření podílejí v konkrétně historických situacích. Na základě toho pak formulovat náměty k účinnějšímu a komplexnějšímu působení na vědomí lidí a sociálních skupin.